

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 4, Sayı 2 (Haziran 2007)

Mak. #25, ss. 146-151

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Eski Türkçe *kı* Ünlemi ve Bunun Anadolu Ağızlarındaki *kı/gı* Ünlemiyle Karşılaştırılması¹

Mehmet Vefa Nalbant

Pamukkale Üniversitesi (Denizli)

ÖZET

Bu çalışmada, Eski Türkçe döneminden başlamak üzere yazılı kaynaklarda tanımlayabildiğimiz ve Anadolu ağızlarında da yaşayan fakat seslik benzerlik nedeniyle kız sözcüğüyle karışan eski bir ünlem (*kı*) incelenmiştir. Bir taraftan bu ünlemin Türkçe'nin tarihi boyunca izlediği seyir ilgili dönem eserlerinden hareketle gösterilirken, diğer taraftan da, bu ünlemin Anadolu ağızlarında yaşayan şekilleri üzerinde durulmuştur. Eski Türkçe döneminde görülen *kı* ünlemiyle Anadolu ağızlarında yaşayan ve tarafımızdan bu ünlemle ilişkili olduğu düşünülen biçimlerin aslında aynı olduğunun ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Ünlemler, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Anadolu ağızları.

ABSTRACT

This study basis on interjection *kı* which attested at the Old and Middle Turkish texts and modern Anatolian dialects. Old Turkish and Middle Turkish interjection *kı* can ve compared with *gı*, *gü*, *kız* etc. which attested at Anatolian dialects. According to us, these interjections in Turkey Turkish should be the same and identical with the Old Turkish *kı*.

KEY WORDS

Interjections, Old Turkish, Middle Turkish, Anatolian dialects

¹ Bu makale, Ankara Üniversitesi., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği tarafından yapılan, II. Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda (Ankara, 24-26 Mayıs 2004) sunulan ve aynı adı taşıyan bildiriden genişletilmiştir.

Gerek yazılı gerekse sözlü anlatımda özel bir yeri bulunan ve dillerin türeyişi ile ilgili bazı teorilere de, ses özellikleri dolayısıyla kaynaklık eden ünlemler; “söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde veya tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan söz türü” (Korkmaz 2003:1140) olarak tanımlanır.

Büyük bir kısmı insan sesleri ve doğadaki başka seslerin taklidi sonucu oluşmuş ünlemler, dilin diğer sözcükleri gibi zaman içinde, hem yapısal hem de anlamsal olarak bazı değişikliklere uğrayabilmektedirler. Böyle bir değişikliğe uğrayan ünlemlerden biri bugün incelemeye çalışacağımız kı ünlemidir.

“Ey, hey, ya” anlamlarında seslenme bildiren bu ünlem, birincil ses taklidi bir sözcüktür.(Zülfikar 1995)² Bu ses taklidi sözcük hakkında etimolojik sözlüklerde doyurucu bilgilere ulaşmak mümkün olamamaktadır. Clauson, bu ünlemin, seslenme ifade ettiğini belirttiğinden sonra, DLT’de geçen örneğe gönderme yapmaktadır. Clauson, bu ünlemle ilgili açıklamalarının devamında DLT’deki dizilişte, kı ünleminden sıraya önce gelen ve akrabalık adlarına gelerek acıma ve sevmeye bildiren -kı ekine hatırlatmada bulunmakta ve belki de bu yolla bu iki sözcük arasında karşılaştırma yapılabileceğine dikkat çekmektedir.(Clauson 1972:578)

Clauson’dan çok önce Brockelmann da bu sözcüğün seslenme bildirdiğine dikkat çekmekte ve yine Kaşgarlı’nın divanında geçen kı berü kel ifadesiyle aç berü gel “hey beri gel” ifadelerindeki kı ve aç ünlemlerinin karşılaştırılması gerektiği üzerinde durmaktadır.(Brockelmann 1954:193)

Drevnetyursky Slovar adlı sözlükte ise bu sözcüğün anlamı üzerinde durulmakta ve Kaşgarlı’nın verdiği örneğe gönderme yapılmaktadır (Nadelyaev vd. 1969:439).

Etimolojik sözlüklerde bu şekilde kendine yer bulan bu ünleme, Türkçenin tarihî dönem metinlerinde pek rastlanılmamıştır. Üç büyük runik harfli yazıtta izleri görülmeyen bu ünlemin, Bay Bulun yazıtında geçtiğini Talat Tekin’in (2000) Orhun Türkçesi Grameri adlı eserinden öğrenmekteyiz. Talat Tekin’in bu ünlemle ilgili olarak eserinde naklettiği örnek şöyledir :

äsizim kı katlan bodunum ädgü kan “Yazık! Heyhat! Çalış çabala (ey) halkım ve iyi Han.” (Bay Bulun I ön 2) (Tekin 2000:165)

Bu ünlem taradığımız Eski Uygur Türkçesi eserlerinde görülmezken bu ünlemden türemiş ve ikincil yansıma sözcükler olarak kullanılan *kıtır*-(U IV; 36, 89, / AY; 12/2, 641/3 vb), *kıqrş-* (U IV-A; 9, 295) gibi fiillere rastlayabilmekteyiz.

² Ses yansımaları sözcüklerin sınıflandırılması konusunda Hamza Zülfikar’ın Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler adlı eserine bakılabilir.

Gabain, Eski Türkçenin Grameri adlı eserinin dizin kısmına *kı* sözcüğünü almış, fakat gönderme yaptığı bölümde sözcüğün yalın haldeki biçimini değil, isimden fiil yapım eki olan *+kır-* ve *-us-* ekli biçimini yani *kıkırus-* şeklini vermiştir. Yani Gabain de, *kıkırus-* şekli için *kı* şeklindeki bir isim kökü düşünmüş olmalı ki dizinde yer verdiği *kı* için *kıkırus-* şeklinden yararlanmakta ve gönderme yaptığı yerde *kıkırus-* fiilini göstermektedir. (Gabain 1988:49 ve 153b)

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig ve DLT'de bu sözcükten türeyen *kıkır-*(KB, 4113)3/ DLT C I, 142, 441, C II, 83) şekli bulunmaktayken, *kı* (DLT, C III, 212), *kıkı* (DLT, C III, 227), *kıkır-* (DLT, C II, 220) sözcükleri yani asıl sözcükle, bu sözcükten türeyen biri isim diğeri fiil olan üç sözcük ise sadece DLT'de bulunmaktadır. DLT'de Kaşgarlı'nın *kı* ünlemi üzerine değerlendirmeleri şöyledir :

"*kı*: Nida yā'sı, çağırma edatıdır. *Ḳı berü kel*: Hey beri gel. Kelime , ile *ṣ* arasında uzatılır." (DLT, C III, 212)

Kaşgarlı'nın açıklamasındaki "kelime , ile *ṣ* arasında uzatılır" ifadesi bu sözcüğün uzun ünlülü olduğunu anlamak da mümkün olmaktadır.

Kaşgarlı'nın çağırma edatı olarak gösterdiği bu sözcük, Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde görülmezken, Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden sadece Kitābü'l-İdrāk'te geçmekte ve eserde bu sözcük cevap ünlemi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sözcük adı geçen Kıpçak dönemi eserinde şu şekilde yer almaktadır:

"*kı*: Evet."(76) (Caferoğlu 1931:75)

Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde saptayamadığımız bu ünlem, standart Türkiye Türkçesinde de kullanılmamaktadır. Fakat standart Türkiye Türkçesinin dışında, Anadolu ağzlarında *kı* ve *gı* olarak görülen iki çağırma ünlemi bulunmaktadır.

Bu iki ünlem için gerek derleme sözlüklerinde gerekse Anadolu ağzlarıyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda küçük de olsa bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Derleme sözlüğünde bu ünlemin Anadolu ağzlarında görülen *kı*, *gı*, *gıg*, *gı* şekillerine yer verilmiş ve ünlemin "Be!, Hey!" anlamlarına gelen bir çağırma, seslenme ünlemi olduğuna dikkat çekilmiştir. Derleme sözlüğünden anlaşıldığına göre, bu ünlem, Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadarki geniş coğrafyada bazı küçük ses değişiklikleriyle kullanılmıştır.(DS 1993:IV 2024, VIII 2780)

Bu ünlemin Anadolu ağzlarında kullanımıyla ilgili olarak görülen ses değişikliklerini, başta *k->g-* değişmesi, sonda *g* türemesi, veya sonda herhangi bir ses

³ Arat tarafından hazırlanmış olan Kutadgu Bilig metninde *kakırma sen anda ya sudma katıg / otunluğ bolur bu kiterür tatıg* (KB, 4113) şeklindeki beyit Fergana nüshasında *kıkırma katıg sen ünün katıgura / Otunluğ bolur bu kişiler ara* şeklindedir. Bilgi için bkz. : Reşit Rahmeti Arat, Ütağgu Bilig-Metin, TDK yay., Ankara, 1991

türemesi olmaksızın ünlemin ünlüsünde görülen, örneğin *ıu* değişmesi olarak saymak mümkün olmaktadır.

Anadolu ağzlarında görülen bu ünlemlerle ilgili olarak önümüzdeki en önemli problem bu sözcüğün Gemalmaz (1995), Korkmaz(1994) gibi bilim insanlarınca etimolojik olarak *kız* sözcüğüyle ilişkilendirilmesi ve bu ünlemin bazı istisnaları olmakla birlikte genellikle bayanlara seslenmek için kullanılıyor olmasıdır. Bu iki sorun Anadolu ağzlarında görülen *kı / gı* ünlemini Eski ve Orta Türkçe'ye ait bazı eserlerde görülen *kı* ünlemiyle ilişkilendirmemize engel olmaktadır. Bu sorunların çözümüne girmeden önce ağız çalışmalarında bu ünleme yer veren bilim adamlarının görüş ve değerlendirmelerine başvurmak ve bu değerlendirmelerin yardımıyla da Eski ve Orta Türkçede görülen *kı* ile Anadolu ağzlarında görülen *kı/gı*'nin ilişkilendirilmesindeki zorlukları aşmaya çalışacağız.

Erzurum İli Ağzları ile ilgili olarak yaptığı kıymetli çalışmasında Efrasiyab Gemalmaz, *gız / gı* sözcüklerini bir arada göstermekte ve bu iki sözcüğün "kız, kadın" anlamına gelmekte olup çağırma sözü olarak da kullanıldığına dikkat çekmektedir.(Gemalmaz 1995:III 139) Fakat Gemalmaz, eserinin ses bilgisi kısmında sonda -z düşmesiyle ilgili bir örnek göstermemiş, şekil bilgisi kısmında yer verdiği edatlar içinde de *gız / gız ana* şekillerini vermesine rağmen, *gı* şeklinden söz etmemiştir (Gemalmaz 1995:I 298-299).

Zeynep Korkmaz ise *Neoşehir ve Yöresi Ağzları* adlı çalışmasının "Ünsüz Düşmesi" adlı bölümünde sonda -z düşmesine değinmiş ve *kız!>gı!* örneğini bu ses düşmesi olayına örnek olarak göstermiştir. *Meliha pek içer gı!, Nörüm gı.*(Korkmaz 1994:109)

Yapılan başka ağız çalışmalarında ise bilim adamlarınca söz konusu ünlem üzerine herhangi bir görüş ve değerlendirmede bulunulmamış sadece ünlemin herhangi bir yörede kullanılıp kullanılmadığına değinilmiştir. Bu açıdan bakıldığında bu ünlemin kökeninin aydınlatılması için bazı soruların sorulması ve bu sorulara cevap aranması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Sorularımızı üç başlık altında toplayabiliriz:

Eğer Anadolu ağzlarında görülen *kı / gı* ünlemleri *kız* sözcüğünden gelişmiş ve sondaki -z sesi düşmüşse, konsonant-vokal-konsonant (KVK) yapısında olan ve sonunda -z sesi olan başka sözcüklerde düşme görülmüş müdür?

Kı ünlemi bazı istisnaları olmakla birlikte neden sadece bayanlara seslenme için kullanılmaktadır?

Ağzılarda *gı* seslenmesinin dışında neden *kız / gız* sözcüğünün sonunda -z sesi düşmemektedir?

Bu soruları şöyle cevaplamak mümkündür: İddia edildiği gibi eğer *gı* ünlemi *kız* sözcüğündeki -z sesinin düşmesi sonucu oluşmuş olsaydı bu düşme sadece *kız*

sözcüğünde görülmez, bunun yanında aynı sesli-sessiz dizilimini gösteren *yaz, güz, buz, göz, diz* vb. sözcüklerden biri veya birkaçında daha görülebilirdi. Bu açıdan *kız* sözcüğünde sonda bir ünsüz düşmesi olduğunu kabul etmek doğru görünmemektedir. Yani *ğ* ünleminin *kız* sözcüğüyle etimolojik olarak bir ilişkisini düşünmemekteyiz.

Ƙ ünleminin sadece bayanlara seslenme için kullanılmasında, *Ƙ* ünlemiyle *kız* sözcüğü arasında ilk iki seste görülen seslik benzerlik etkili olmuş olmalıdır.

Ağızlarda *kız* sözcüğünün sonundaki -z sesinin sadece seslenme için kullanılan *ğ*/*Ƙ* ünleminin dışında düşmemesi bu ünlemin *kız* sözcüğünden gelişmediğine, aksine ilk olarak Besim Atalay'ın DLT tercümesinde işaret ettiği gibi *Ƙ* ünleminin geliştiğine delil olmaktadır.

Sonuç

Eski Türkçeden itibaren izlerine rastladığımız fakat çok sık geçmeyen *Ƙ* seslenme ünlemiyle, Anadolu ağızlarında görülen *Ƙ*/*ğ* ünlemi birbirinin aynı olan iki ünlemdir. Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden sonraki dönemlere ait metinlerde görülmeyen bu ünlem, günümüz Anadolu coğrafyasında bazı küçük farklılıklar ve *kız* kelimesiyle karışarak varlığını devam ettirmektedir.

Kısaltmalar

AY : Altun Yaruk
DLT : Divanü Lûgati't-Türk
DS : Derleme Sözlüğü
U IV: Uigurica IV
KB : Kutadğu Bilig

Kaynaklar

- ARAT Reşit Rahmeti (1991) *Kutadğu Bilig-Metin*, Ankara :TDK.
ARAT Reşit Rahmeti (1992) *‘Atabetü'l-Hakayık*, 2.baskı, Ankara:TDK .
ATALAY Besim (1991-1992) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV, 3.baskı, Ankara:TDK.
BROCKELMANN C.(1954) *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden.
CAFEROĞLU Ahmet (1931) *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
CAFEROĞLU Ahmet (1994) *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Ankara:TDK.
CLAUSON Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
DANKOFF R., KELLY, J. (1982-1985) *Compendium of The Turkic Dialects*, I-III, Harvard.
DEMİRCAN Ömer (1996) *Türkçenin Seldizimi*, İstanbul : Der Yayınevi.
DÉNY Jean (1995) *Türk Dili Gramerininin Temel Kuralları(Türkiye Türkçesi)*, Çeviren : Oytun Şahin, Ankara: TDK.

- Derleme Sözlüğü* (1993), 2. baskı, TDK.
- ECKMANN Janos (1988) *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren : Günay Karaağaç, İstanbul.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2002) *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*, Ankara: TDK.
- EREN Hasan (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara : Bizim Büro Basım Evi.
- EREN M. Emin (1997) *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Ankara :TDK.
- GABAİN A. V. (1988) *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara :TDK.
- GEMALMAZ Efrasiyab (1995) *Erzurum İli Ağızları*, C I-III, Ankara :TDK
- GÜLENSOY Tuncer (1988) *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1992) *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB.
- KORKMAZ Zeynep (1994) *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK.
- KORKMAZ Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK.
- MÜLLER F, GABAİN A.V (1945) *Çaştani Bey Hikayesi*, Çeviren : Sait Hrman, İstanbul.
- NADELYAEV M., NASİLOV D., TENİŞEV R., ŞÇERBAK A (1964) *Drevnetyursky Slovar*, Leningrad.
- ÖZYETGİN A. Melek (2001) *Kitābu 'l-İdrāk li Lisāni 'l-Etrāk Fiil : Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara: Köksav.
- RÄSÄNEN M. (1957). *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- RÖHBORN Klaus (1977) *Uigurisches Wörterbuch*, Wiesbaden.
- ŞÇERBAK A. M. (1998) *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Çeviren: Enver Mahmut, Ankara: TDK.
- TEKİN Talat (1988a) *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK.
- TEKİN Talat (1988b) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara.
- TEKİN Talat (2000) *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.
- TOPARLI Recep, Hanifi VURAL, Recep KARAATLI (2003) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- ZÜLFİKAR Hamza (1995) *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara: TDK.

Mehmet Vefa NALBANT

Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Uzmanlaştığı saha Orta Türkçe ve özellikle Divânü Lu'atî't-Türk'tür.

Adres : Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Kınıklı/Denizli. TÜRKİYE.

E-posta: vnalbant@gmail.com

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15 Mart 2007

Yayına kabul edildiği tarih: 5 Mayıs 2007

E-yayın tarihi: 29 Haziran 2007

Çıktı sayfa sayısı: 7

Kaynak sayısı: 32